

УДК [378.147.31 – 058.237:811.161.2] (477.72)

Давидова Н.В., Національний університет “Києво-Могилянська академія”

Давидова Наталя Вікторівна (1979 р.н.). У 2001 р. закінчила Миколаївський державний педагогічний університет, факультет української філології. Аспірантка Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Тема кандидатської дисертації – “Наукова інтелігенція України в боротьбі за впровадження української мови в навчальні заклади та державні установи України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (до 1920 р.)”.

Лекційна діяльність наукової інтелігенції Херсонської губернії як засіб популяризації української мови (кінець ХІХ ст. – 1920 р.)

Автор аналізує лекційну діяльність наукової інтелігенції Херсонської губернії з кінця ХІХ століття до 1920 р., яка відбувалась у складних політичних умовах. Відзначаються досягнення лекційної пропаганди науковців.

The author analyses the lecturing activity of scientific intelligentsia of Kherson hubernia from the end of the 19th century till the 1920th which was carried out in difficult political conditions. The achievements of lecturing promotion of the representatives of Ukrainian science are marked.

Проблема вивчення лекційної діяльності української наукової інтелігенції на межі ХІХ-ХХ ст. є важливою для дослідження культурно-національного руху в Україні та для визначення ролі науковців в боротьбі за українізацію усіх сфер життя. Дослідження проблеми дозволить простежити процес впровадження української мови засобами лекційної діяльності.

Д.Білий в своїх роботах [1; 2] торкається теми лекційної діяльності херсонських науковців. Діяльність членів Одеської Громади та членів Одеської "Просвіти" розглянуто у дослідженнях О.В.Болдирева [3] та О.Т.Ярещенко [4]. В науково-популярному нарисі Ф.О.Самойлова, М.О.Скрипника, О.Т.Ярещенко [5] окремий розділ присвячено національно-визвольним рухам в Одесі. С.Шелухін пише про наслідки лекційної діяльності науковців Одеси [6]. Дослідники О.Ф.Ковальова та В.П.Чистов [7] оглядово описують виникнення, основні напрямки та роль миколаївської "Просвіти". Враховуючи недостатню вивченість питання про роль наукової інтелігенції у боротьбі за впровадження рідної мови у різні сфери життя

українського народу, автор ставить завдання в даній статті проаналізувати лекційну діяльність вчених Херсонської губернії у досліджуваний період в напрямку популяризації української мови.

На території Херсонської губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. щодо вживання української мови діяв Емський указ 1876 р., про що свідчить його наявність у діловодстві Окремого цензора з внутрішньої цензури за 1890-1892 рр. [8]. Українську мову було заборонено в освіті, з ХVІІІ ст. вона не застосовувалась в діловодстві. Ситуацію ускладнювало те, що українська мова не була популярною серед окремих верств населення, вважалась "холопською", мовою найнижчих верств, офіційно не вживалась в жодній сфері, крім художньої літератури та розмовній.

Думка професора І.А.Линниченка про відсутність в українського народу власної оригінальної культури була типовим поглядом великої частини освіченого населення Херсонської губернії [9]. Розширенню сфери використання національної мови, крім урядових утисків, заважала відсутність єдиних норм, термінологічного апарату.

Важливим кроком у впровадженні української мови в усі сфери життя стала лекційна діяльність наукової інтелігенції з багатьох причин. Вона знайомила населення з національною культурою та історією, чим створювала позитивне ставлення до явищ української дійсності. Створювався потужний просвітницький вплив, альтернативний забороненій національній освіті. Участь провідних науковців в українізаційних процесах підвищувала їх авторитет серед населення корінної нації.

Лекційній діяльності приділяла увагу вся національно свідомо наукова інтелігенція. У Херсоні в кінці XIX ст., в створеному стараннями В.І.Гошкевича Музеї старожитностей, вчений проводив екскурсії для відвідувачів, розповідаючи про історію рідного краю. В.І.Гошкевич, за свідченнями очевидців, проводив екскурсії українською мовою [10].

Розквіт національно-визвольного руху на Херсонщині приходить на 1917 рік, що пов'язано з Лютневою революцією та створенням організації “Українська Хата” (в березні 1917 року). Одним з основних пунктів роботи організації була лекційна діяльність, що зазначено в її Статуті [11].

1 липня в Херсоні розпочали роботу українознавчі курси для вчителів. Першими курсантами стали приблизно 150 вчителів, які прослухали лекції з методики вивчення української мови, історії України, розвитку української мови, історії української літератури, а також проведені лекції з актуальних політичних питань. Курс історії України читав Д.Яворницький. Політичні лекції читали С.Ф.Постернак, М.Гордієвський, В.М.Чехівський [12]. Д.Білий пише, що невідомо, хто приїхав до “Української хати”, крім Д.Яворницького, але запрошені були історик В.О.Біднов (історія України), М.Стешенко (історія українського письменства і методика української мови), С.Русова (географія України), М.А.Плевако (методика української мови) та ін. [13]. У червні були надруковані повідомлення про лекції С.Ф.Постернака “Чого хочуть українці” [14], Д.Яворницького про пам'ятки старовини [15], приват-доцента Новоросійського університету М.Гордієвського “Федералізм та політичне спрямування на Україні” [16].

Наступного року українознавчі курси продовжили роботу і перетворилися з літніх у річні, на курсах читали лекції М.Чернявський, В.Гошкевич, проф. Пищенський та ін. У грудні 1917 р. лектори “Українська хата” були направлені до “Української військової” “Тайдамаці-кого куреня”, організації “середньошкільників” та на робочі околиці міста для проведення просвітницьких лекцій на актуальні теми державного життя та історії України. Перші такі курси було влаштовано в

повітовій продовольчій управі на особисті прохання службовців. В програму курсів входили українська мова, історія України, поточні політичні питання. Курсисти слухали лекції з зацікавленням. Наслідком курсів можна вважати те, що діловодство в повітовій управі в значній частині стали вести українською мовою [17].

Програму курсів з українознавства у 1918 р., організованих “Просвітою”, було розширено і введено навчання історії, статистики та географії України, історії українського письменства. Як повідомляла 9(22) лютого 1918 р. газета “Рідний край”, лекції з української мови читали Х.Лиханський та Д.Яхницький, з географії та статистики – С.Шульгін, короткий курс громадянської історії України – Х.Лиханський, а історію української літератури – М.Чернявський. Попри складні і небезпечні політичні умови курси з українознавства для вчителів та інструкторів позашкільної освіти продовжували працювати до 20-х років, коли почався радянський період, який позначився репресіями щодо діячів культури та освіти, заборонаю українських організацій.

В цілому кількість предметів, рівень викладання і ставлення до лекцій в більшій мірі залежало від суб'єктивних факторів і в першу чергу від особистості організатора. Проф. П.Клименко в своєму критичному огляді, який міститься на сторінках “Вільної Української школи” (№ 6-7 за 1918-1919 рр.) вказував на недоліки повітових курсів: “Низький рівень викладання, несерйозне ставлення частини вчителів до засвоєння програми тощо” [18].

Таким чином, у Херсоні в період національно-визвольної революції 1917-1920 рр. лекційну пропаганду вели “Українська хата” та місцева “Просвіта”. Основна відмінність між ними, на думку Д.Білого, полягає в тому, що “Просвіта” виконувала тільки культурно-просвітницькі завдання, а “Українська Хата” на стадії формування українських партій в Херсоні взяла на себе функції єдиної окремої організації, яка представляє політичні інтереси національної громади [19].

В кінці XIX ст. наукова інтелігенція Одеси, лояльна до українського руху, гуртувалась біля “Громади”. До неї входили О.Русов та С.Русова, викладач університету А.І.Немировський, професор хімії Є.В.Вернер, професор геології М.Д.Сидоренко, літературознавець М.Ф.Комаров, громадські діячі С.П.Шелухін, А.Ніковський, І.Луценко, І.Липа. У 1905 році в Одесі було “Просвіту”, члени якої активно займались лекційною діяльністю. Вони ставили своїм завданням “допомогти культурно-просвітницькому розвитку українського народу в м. Одеса”. Члени товариства читали реферати на

літературні (біографії письменників та аналіз їх творів), етнографічні, фольклорні, історичні, природознавчі (з гігієни, медицини, біології) та ін. теми; у 1906 р. було прочитано 61 реферат; у 1907 р. – 63, у 1908 р. – 42 [20].

Реферати користувалися популярністю і збирали сотні слухачів. 10 січня 1907 р. М.Комаров виступив з рефератом “Козацтво перед Хмельниччиною”, 17 і 24 січня С.Шелухін – “Український філософ Г.Сковорода”, 3 лютого – “Народні пісні українські”, Курс лекцій циклу “Історія України-Русі” прочитав протягом року П.Клепацький. Велику аудиторію збирали реферати фольклориста Х.Т.Ящуржинського. Тільки за тиждень з 18 по 25 жовтня 1907 р. були прочитані реферати “Про шанування води слов’янами” (Х.Ящуржинський), “І.Котляревський і його значення в українській літературі” (С.Шелухін), “Історія України домонгольської доби” (С.Клепацький), “Холодні промені” (Л.Луценко). У 1907 р. на основі прочитаних рефератів побачили світ книги М.Комарова “Запорізькі вольності” та І.Бондаренка “Про Гарібальді” (тираж останнього був арештований і конфіскований поліцією).

У грудні 1907 р. на літературно-музичній вечірці, організованій українськими та польськими студентами Новоросійського університету, виступив С.Шелухін з рефератом “Українська письменниця Марія Максименко і польське українофільство”, в якому наголосив, що в польському народі не вмирала любов до українців.

6, 12, 19, 26 січня 1908 р. пройшли літературно-музичні вечори з танцями, а також прочитано реферати М.Ф.Комаровим “Д.Маркович і його літературна діяльність”, С.Шелухиним – “3 історії української літератури”, І.Липою – “Іван Манжура”. 9, 16, 23 і 30 січня відбулися літературні вечори з рефератами І.Луценка “Психіка, енергія і проблема читання думок”, А.Ніковського – “М.Заньковецька”, М.Слабченка – “Адміністративне управління в Україні XVII і XVIII ст.” і “Судова реформа в Україні XVII і XVIII ст.” [21]. 2 лютого 1908 р. були організовані збори і музично-вокальний вечір з танцями, на якому виступив Л.В.Мацієвич з рефератом “Українська письменниця Галина Барвінок”.

В роботі “Просвіти” брав участь її почесний член, приват-доцент Новоросійського університету О.С.Грушевський, який першим в Україні з університетської кафедри почав викладати українською мовою.

Лекційна діяльність одеських науковців натрапила на утиски місцевих властей. 13 грудня 1906 р. просвітянин Д.Сигаревич прочитав реферат про Петра Могилу, але його обговорення було зірвано заборонаю

поліцейського чиновника. 3 січня 1907 р. по вересень 1908 р. О.С.Грушевський спробував прочитати українською мовою спецкурс “Історія Київської Русі і Литовсько-Руського князівства” в Новоросійському університеті, але Міністерство освіти, адміністрація університету, ректором якого був С.В.Левашов, місцева преса почали переслідування; йому винесли догану, відмовили в оплаті, науковець був змушений піти з університету і залишити Одесу.

Поступово на діяльність товариства накладалися все більші обмеження. Резолюцією генерал-губернатора Толмачова від 31 березня 1908 р. заборонялись “реферати, читання та співи в товаристві “Просвіта” на малоросійському наріччі”. Загальні збори товариства 20 квітня 1908 р. були дозволені тільки за умови проводити їх російською мовою. В серпні 1908 р. під час підготовки і проведення в м. Чернігові XIV археологічного з’їзду, коли зустрічались місцеві просвітяни з одеським – С.Шелухиним, помічник пристава заборонив гостей виступити українською мовою [22].

Місцева влада переслідувала й історика права М.Слабченка, який брав активну участь у лекційній діяльності [23]. 29 жовтня 1909 р. йому заборонили читання реферату на тему “До історії кодифікації українського права в XIX ст.” [24]. М.Слабченко разом з В.Гришунським, В.Хоменком, А.Ніковським спробував організувати наукову секцію “Просвіти”, 15 серпня 1909 р. вони подали заяву до правління товариства про створення гуртка систематичних курсів з українознавства та інших галузей науки. Гурток організаторів просив признати його науковою секцією “Просвіти” і визнати за ним такі ж автономні права, які має секція драматично-музична й співоча” [25]. Через те, що такого дозволу отримано не було, аналогічну заяву було подано 9 вересня того ж року [26]. Однак наукова секція не змогла розгорнути роботу за короткий термін, за кілька місяців до закриття товариства.

Намагаючись зберегти право читання доповідей українською мовою, товариство було змушене припинити доступ на збори всім, окрім членів “Просвіти”.

Одеська “Просвіта” підтримувала зв’язки з різними українськими гуртками та організаціями. У серпні 1908 р. в Чернігові відбувся XIV Всеросійський археологічний з’їзд, на який “Просвіта” разом з Історико-філологічним товариством при Новоросійському університеті делегувала Х.Ящуржинського, Данилова і С.Шелухина, кожний з них підготував по дві доповіді.

Після заборони “Просвіти” було утворено “Український клуб”, який продовжував лекційну роботу. 29 грудня 1910 р. М.Ф.Комаров прочитав доповідь “Про різдвяні колядки і щедрівки”, в 1911 р. було прочитано цикл лекцій і рефератів: 26 лютого П.Клепацьким – “Кріпацтво на Україні і 19 лютого 1861 р”, А.Ніковським – “Українська література і кріпацтво”, 27 лютого С.Шелухіним – “Шевченко – народний поет”, П.Клепацьким – “Головні мотиви поезії Шевченка і її виховне значення”, 17 серпня М.Ф.Комаровим – “Про кобзарські думи і пісні” та ін., всього 10 рефератів. Реферати читались у зв’язку з концертами і були дозволені властями. 25 квітня 1912 р. при Клубі було організовано літературно-науковий гурток, на якому обговорювалися різні літературні та наукові твори. І.Луценко прочитав реферат “Рама і початок арійської культури”, В.М.Чехівський – два реферати про М.В.Лисенка, а про різдвяні колядки – Л.П.Ковальчук [27]. “Український клуб” було закрито в 1913 р.

Досвід одеських колег запроваджували й інші “Просвіти”, зокрема Миколаївська (існувала з 26.02.1907 по 1924 рік), очолювана М.М.Аркасом, який був також членом одеської “Просвіти”.

Чільне місце в діяльності Миколаївської “Просвіти” займала також лекційна пропаганда. Її статут передбачав “впоряджати публічні лекції і читання, загально-просвітницькі курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти і т.п.” [28], проведення яких входило до завдань літературно-наукової секції.

У перший рік свого існування науково-літературний відділ “Просвіти” влаштував 12 лекцій [29]. Просвітяни читали реферати “Українські церковні братства і сучасні “Просвіти”, “Мета просвітніх товариств на Україні”, “Історія українського театру”, “Хто ми і чого нам треба”, “Індивідуальні риси української культури”, “Україна”. Були підготовлені лекції про життя та діяльність І.Котляревського, М.Заньковецької, П.Ніщинського, І.Карпенко-Карого, Б.Хмельницького.

Перед кожною виставою опери “Запорожець за Дунаєм” С.Гулака-Артемовського М.Аркас виступав з лекцією про Задунайську Січ. Завершивши роботу над рукописом “Історія України-Русі”, він прочитав на цю тему курс з 14 лекцій. Протягом 1907-1908 років газети у кожному номері друкували ановані оголошення з повідомленнями теми лекції, детальний план та час проведення. Зокрема, “Николаевская газета” подавала таку інформацію: “В приміщенні “Просвіти” головою ради М.Аркасом будуть продовжуватись читання з курсу історії України”. 11 жовтня, 10 листопада, 16 грудня 1907 р. “Просвіта” запрошувала лекторів з

інших міст.

“Чутка про нашу “Просвіту”, – зазначав М.Аркас у промові на роковини Товариства в 1908 році, – пішла і на село, і звідусіль, з-понад Бугу й Інгулу, за багато верств приїздять селяни подивитись, послухати, що в нас тут робиться. Усі вони повертаються додому зачаровані і задоволені” [30].

В 1918-1919 рр. “Просвіта” не припинила своєї лекційної діяльності. За цей час вона влаштувала 72 вистави і 63 безплатні лекції на різні теми, видала брошуру лектора Миколаївського вчительського інституту В.Герасименка [31]. У планах “Просвіти” було і подальше проведення лекційної діяльності: “Лекторських сил у нас багато. З-поміж багатьох назвемо лектора вчительського інституту В.Герасименка, вчителів вищих початкових шкіл Нінченка, Гончаренка, Герасимова, вчителів комерційної хлоп’ячої школи Коновалова, директора української гімназії Бабчинського, професора (колишнього) Херсонського педагогічного Інституту, а тепер вчителя гімназії Константиновича, слухачів вчительського інституту Черкаса, Костенка, мирових суддів Миткевича, Гайдученка, вчителя-кооператора Грачова і т.д.” [32].

Популяризація української мови мала широкий вплив на політичну діяльність, національна ідея вийшла на передній план. Найяскравішим наслідком політизації українського руху стало створення в Україні національних політичних партій, одним із невід’ємних завдань яких було вирішення мовного питання.

Постало питання створення підручників з української мови, історії України, виникла необхідність формування наукової термінології українською мовою. Лекційна пропаганда підготувала ґрунт та кадри для боротьби за національне визволення. С.Шелухін, член одеської “Просвіти”, писав: “1917 рік застав в Одесі значну групу підготовлених лекторів із українознавства – істориків, правників, філологів, лікарів, економістів, і це дало можливість негайно організувати різні курси, як тільки прийшла звістка про відречення царя і революцію. В Одесі практика в “Просвіті” виробила і лекторів, і схеми для рефератів про українське національне ім’я, про державно-правові підстави відновлення української державності й самостійності, про значення договору 1654 р. і т.д.” [33].

С.Шелухін, дивлячись тверезо на можливості лекційної пропаганди, писав: “Вести широку лекційну пропаганду було взагалі неможливо до 1917 р., бо самостійництво переслідували, особливо під час війни, як найтяжчий злочин. Необхідні були найсуворіша конспірація й обережність. За українцями так слідкували, що навіть

ЛІТЕРАТУРА

1. Білий Д.В. З історії українського просвітницького руху на Херсонщині 1917-1920 рр.: Історичний нарис. – Херсон: Штрих, Персей, 2002. – 76 с.
2. Белый Д. Херсонские Украинцы в 1917 году: Историко-литературный очерк. – Херсон: Библиотечка альманаха "Константы", вып. 3, 1995. – 65 с.
3. Болдирев О.В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – на початку XX ст. – Одеса: Маяк, 1994. – 144 с.
4. Ярещенко О.Т. Одеська "Просвіта": історія, сучасність: Історико-популярний нарис. – Одеса: Маяк, 1998. – 112 с.
5. Самойлов Ф.О. та ін. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис / Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. – Одеса: Маяк, 1998. – 232 с.
6. Шелухін С. Україна. – Прага, 1993; Дрогобич, 1992. – С. 68.
7. Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Николаевская "Просвита" // Очерки истории культуры южного Прибужья. От истоков до начала XX века. Книга 1. Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. – Николаев: Тетра, 2000. – С. 165-170.
8. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 9, оп. 1, спр. 137, арк. 35.
9. ДАОО. – Ф. 153, оп. 1, спр. 41, арк. 25.
10. Володимир Кедровський. Обриси минулого (уривки) // Константи. – 1996. – № 2(5). – С. 67-84.
11. Вістник Товариства "Українська Хата в Херсоні". – 1917. – № 3. – 12 квітня. – С. 1-3.
12. Білий Д. З історії українського просвітницького руху на Херсонщині 1917-1920 рр. – С. 5.
13. Білий Д. Там само. – С. 24.
14. Рідний край. – 1917. – 13 липня.
15. Рідний край. – 1917. – 14 липня.
16. Рідний край. – 1917. – 9 липня.
17. ДАОО. – Ф. 42, оп. 37, спр. 62, арк. 7-8.
18. Білий Д. З історії українського просвітницького руху на Херсонщині 1917-1920 рр. – С. 24.
19. Білий Д. Там само. – С. 9.
20. ДАОО – Ф. 2, оп. 7, спр. 285, арк. 144.
21. Самойлов Ф.О. та ін. Вказ. праця. – С. 100.
22. Там само. – С. 96.
23. ДАОО. – Ф. 2, оп. 7, спр. 285, арк. 100.
24. Там само, спр. 276, арк. 62, 66, 67.
25. Там само, спр. 285, арк. 82.
26. Там само, арк.102.
27. Там само, спр. 276, арк. 1.
28. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 206, оп. 1, спр. 28, арк. 30.
29. Там само, арк. 30.
30. Там само, спр. 3, арк. 11.
31. Там само, спр. 28, арк. 30-31.
32. Там само, арк. 32.
33. Шелухін С. Там само. – С. 39.
34. Шелухін С. Вказ. праця. – С. 67.

Стаття надійшла до редколегії 02.09.2005 р.